

De wording van het christendom (7). De apostolische vaders

door Alex van Heusden

In de eerste eeuwen van het christendom in wording waren er drie grote stromingen met onderscheiden visies op de persoon en de betekenis van Jezus. Allereerst de *joodse leerlingen* van Jezus Messias: zij hielden vast aan de *halacha*, de joodse levenswandel. Zij beschouwden Jezus als een uitzonderlijk mens, een grote leraar en profeet, maar niet als God. Vervolgens de *gnostici*: zij hadden weinig tot niets op met de joodse wortels van hun beweging. Zij zagen Jezus als boodschapper van de ene, ware God die de goddelijke vonk in de ziel van de mensen moest wekken en aanwakkeren. Tenslotte de *apostolische ekklesia*: de samenhang van plaatselijke gemeenten die alle onder het gezag staan van een *episkopos*, 'toeziener'. Deze vorm van vroeg christendom staat tussen beide andere stromingen in, met hun Jezus als helemaal mens en tegelijk helemaal God. Tegenover de joodse leerlingen poneerden zij Jezus-de-God, tegenover de gnostici Jezus-de-mens.

Het heeft er alle schijn van dat de apostolische ekklesia, zeker aanvankelijk, geen eigen positie heeft bekleed, maar zich vooral tegen de anderen heeft afgezet. Veelal was het weerzin tegen de alternatieven die de theologen van de apostolische ekklesia ertoe bracht eigen standpunten onder woorden te brengen: niet zo, maar zo! Vandaar het veelvuldig verschijnen van het voorzetsel *contra* of *adversus* in de titel van hun geschriften: 'tegen...'

Clemens van Rome

Tegen het einde van de eerste eeuw stond de ekklesia van Rome onder leiding van Clemens. Omstreeks het jaar 96 schreef hij een brief aan de gemeente van Korinte die toen in een grote crisis verkeerde. Leden van de ekklesia in de Griekse havenstad hadden enkele *presbuteroi*, 'oudsten', die door de *episkopos* waren aangesteld, uit hun ambt gezet. Daartegen kwam Clemens, met alle gezag die de ekklesia van Rome toen al bezat, in verzet: benoemingen gedaan door de *episkopos*, kunnen niet ongedaan worden gemaakt. Voornaamste argument (I Clemens XLII):

De apostelen hebben ons het goede nieuws -evangelie - verkondigd in opdracht van de heer Jezus Christus. Jezus Christus werd door God uitgezonden. Christus komt van God en de apostelen komen van Christus. Dit vond allebei plaats op geordende wijze krachtens de wil van God. (...) terwijl zij - de apostelen - in stad en land verkondigden, stelden zij hun eerstelingen aan, na hen in de Geest onderzocht te hebben, als toezieners (episkopoi) en diakens over hen die tot geloof zouden komen.

Anders gezegd: de ambtsdragers in de ekklesia - oudsten en diakens - zijn aangesteld door de *episkopos*, die op zijn beurt benoemd is door de apostelen, die waren uitgezonden door Jezus, die was gezonden door God. Wie dus in verzet komt tegen ambtsdragers in de gemeente, keert zich tegen de apostelen, tegen Jezus en zelfs tegen God. De *episkopoi* als 'opvolgers' van de apostelen: men spreekt dan van 'apostolische successie'. De rooms-katholieke kerk schermt er nog altijd mee.

Ignatius van Antiochië

Of de brief van Clemens aan de ekklesia van Korinte iets heeft uitgehaald, is niet bekend. Er is nog een tweede brief van Clemens bewaard gebleven, alleen, die is niet van Clemens, maar van een onbekende schrijver die de naam Clemens gebruikte om op het kompas van diens autoriteit, als *episkopos* van de ekklesia in

Rome, te kunnen varen. Een geval van pseudepigrafie dus, zoals in de Oudheid veelvuldig voorkwam. De tweede brief 'van Clemens' is eerder een preek dan een brief.

De twee brieven op naam van Clemens worden gerekend tot de apostolische vaders, waartoe onder andere ook de brieven van Ignatius van Antiochië, de brief van Polycarpus van Smyrna, de brief van Barnabas en het *Onderricht der Apostelen* ofwel *Didachè* behoren. De inhoud van deze en andere geschriften is geen aanleiding geweest om ze onder één noemer te brengen. Als criterium geldt dat ze tussen circa 90 en circa 160 van de gangbare jaartelling geschreven zijn. Het betreft hier een periode van heftige, onderlinge strijd en grote conflicten, zoals vooral blijkt uit de brieven van Ignatius.

De apostolische ekklesia had nog geen canon van wat het Nieuwe Testament is geworden. Ambten gaan zich ontwikkelen waarbij de voornaamste ambtsdragers zich opwerpen als hoeders van de apostolische traditie: zij beroepen zich op het 'woord van de Heer' als bron van gezag en op de verkondiging door de apostelen. Over deze periode, dus de eerste helft van de tweede eeuw, schreef Eusebius van Caesarea (na 260-ca. 340) enkele passages in zijn *Geschiedenis van de ekklesia*, te beginnen met de dood van Clemens van Rome, omstreeks het jaar 101 (*Geschiedenis van de ekklesia* III, 34, 36):

In het derde jaar van de hiervoor genoemde keizer (Trajanus) droeg Clemens het dienstwerk van het toezienerschap van Rome over aan Evarestus en verliet het leven, nadat hij gedurende negen jaar leiding had gegeven aan het onderricht van het goddelijk woord.

(...)

In deze tijd viel in Asia Polycarpus in het oog, een metgezel van de apostelen, die tot toezieners over de ekklesia van Smyrna werd aangesteld door de ooggetuigen en dienaren van de heer.

In diezelfde tijd waren er nog twee mannen van naam: Papias, die toezieners was over de gemeente van Hiërapolis; en Ignatius, nog altijd bij de meeste mensen in aanzien, de tweede opvolger van Petrus als toezieners over Antiochië.

Volgens Eusebius of de bronnen die hij ter beschikking had, gaat de oorsprong van de ekklesia van Antiochië terug op de apostel Simon Petrus, maar daarover bestaat geen enkele zekerheid. Dan luidt de tekst als volgt (*Geschiedenis van de ekklesia* III, 36):

Het verhaal gaat dat hij (Ignatius) van Syrië naar de stad Rome werd gestuurd om door wilde beesten te worden opgegeten vanwege zijn getuigenis aangaande Christus. Hij werd door Asia gevoerd onder zeer strenge bewaking. Hij sterkte door toespraken en vermaningen de gemeenten van elke stad waar hij doorheen kwam. Vooral waarschuwde hij hen tegen de ketterijen die toen voor het eerst opkwamen, en moedigde hen aan vast te houden aan de overlevering van de apostelen. Voor alle zekerheid vond hij het nodig om daarvan schriftelijk getuigenis vast te leggen.

Zeven brieven

Wat weten we over Ignatius? Rond het jaar 69/70 werd hij *episkopos* van Antiochië in Syrië. Omstreeks het jaar 110 werd hij ter dood veroordeeld, waarschijnlijk tijdens een korte, maar hevige vervolging van de ekklesia door de Romeinse bezettingsmacht. Het vonnis luidde *ad bestias*, 'voor de wilde beesten', en zou in Rome worden voltrokken. Tijdens de lange reis daarheen, 'dag en nacht gebonden aan tien luipaarden: een troep soldaten', zoals hij schrijft in een van zijn brieven, ontmoet hij vertegenwoordigers van allerlei gemeenten. Een langer verblijf in Smyrna brengt hem in aanraking met Polycarpus, *episkopos* aldaar. Onderweg

schrijft hij brieven aan diverse gemeenten, waarvan er zeven bewaard zijn gebleven. In zijn *Geschiedenis van de ekklesia* noemt Eusebius precies die zeven. Daarvan zijn er vier geschreven tijdens het verblijf in Smyrna en drie tijdens een oponthoud in Troas. Zo vervolgt Eusebius zijn relaas (*Geschiedenis van de ekklesia* III, 36):

Toen hij in Smyrna kwam, waar Polycarpus was, schreef hij een brief aan de ekklesia van Efese en noemde haar herder, Onesimus; en een andere aan die van Magnesia bij de Meander, en ook hier noemt hij de toezieners, Damas; en een andere aan die in Tralles, waarbij hij vermeldt dat Polybius daar aan het hoofd stond. Ook schreef hij aan de ekklesia van Rome, en spoorde hen aan hem niet te beroven van zijn martelaarschap, waarop hij vurig hoopte, door te verzoeken om zijn invrijheidstelling.

(...)

Nadat hij uit Smyrna vertrokken was, sprak hij uit Troas in een brief tot de ekklesia van Filadelfia en tot de ekklesia van Smyrna; en, in een aparte brief, tot voorganger Polycarpus.

Afwijkende leeropvattingen

In zijn zeven brieven maakt Ignatius herhaaldelijk gewag van afwijkende leeropvattingen (Grieks: *heterodoxiai*) die koste wat kost bestreden moeten worden, omdat zij een ernstige bedreiging vormen voor de eenheid van de apostolische ekklesia. Anders gezegd: het is de aanhangers van de ekklesia niet vergund eigen geloofsopvattingen te koesteren, zij moeten zich conformeren aan wat hen te geloven wordt voorgehouden. Dat geloofsgoed is geworteld in de apostolische overlevering en de 'waarheid' daarvan wordt belichaamd door de ambtsdragers: de toezieners (*epikopos*), de oudsten (*presbuteroi*) en de diakonen (*diakonoï*). Geloofsleer én interne organisatie gaan in de apostolische ekklesia hand in hand.

Hoe anders ging het toe in de vele varianten van gnostisch christendom die in de loop van de tweede eeuw tot ontwikkeling kwamen en hun eigen geschriften voortbrachten, zoals het onlangs in Engelse vertaling uitgebrachte evangelie van Judas. Daar geen hechte organisatie, geen ambten, geen eenduidige geloofsleer. Gnostici waren juist afkerig van belijdenis en dogma. Voor hen lag het primaat bij de individuele, mystieke ervaring en het eigen oordeel, ongeveer zoals bij de aanhangers van *New Age*.

In zijn brief aan de ekklesia van Tralles maakt Ignatius korte metten met die volgelingen van Jezus die de opvatting koesteren dat Jezus slechts 'in schijn' op aarde geleefd en ook geleden zou hebben. Wij kennen ze onder de naam *docetisten*, afgeleid van het Griekse werkwoord *dokein*, 'menen' en 'schijnen'. Ignatius schrijft, in bewoordingen die kiemen leggen voor de latere apostolische geloofsbelijdenis (*Tralliërs* IX-X):

Sluit uw oren als iemand tot u spreekt buiten Jezus Christus om.

Hij is uit het geslacht van David,

voortgekomen uit Maria,

waarlijk (alèthôs) geboren.

Hij at en dronk,

hij is waarlijk vervolgd door Pontius Pilatus,

waarlijk gekruisigd en gestorven

terwijl toekeken die in de hemel, op de aarde en onder de aarde zijn.

Hij is ook waarlijk uit de doden opgewekt,

*doordat zijn vader hem opwekte.
Op dezelfde wijze zal zijn vader ons, die in hem geloven,
opwekken in Christus Jezus,
buiten wie wij het ware leven niet hebben.
Als hij, zoals sommigen zeggen die godlozen (atheoi) zijn,
dat wil zeggen: zonder geloof,
in schijn (dokein) geleden heeft
terwijl zij zelf schijn zijn,
waarom ben ik dan gevangen,
waarom verlang ik dan tegen de wilde beesten te vechten?
Dan sterf ik voor niets.
Dan spreek ik leugens over de heer.*

Het docetisme, waartegen Ignatius zich zo ondubbelzinnig afzet, vindt zijn oorsprong in het Griekse denken, met name in het (platoonse) dualisme: het eindige, stoffelijke van dit ondermaanse kan niet delen in het oneindige, geestelijke, het lagere niet in het hogere, het vergankelijke niet in het onvergankelijke. Bijgevolg kan het Woord (Grieks: *logos*) niet vlees worden, kan er geen sprake zijn van incarnatie of menswording. Maar dan vormt ook de opstanding van Jezus 'in het vlees' een probleem.

Sleutelwoord in het brieffragment is 'waarlijk' - het komt vier keer voor in drie opeenvolgende zinnen - met als conclusie het 'ware leven'. Tegenover 'waarlijk' staat 'in schijn'. Jezus is echt mens geweest, uit een vrouw geboren en beschikt dus over antecedenten: 'uit het geslacht van David'. De ekklesia van Tralles wordt opgeroepen fiducia te hebben in deze levensgang ('in hem geloven'). Diametraal daartegenover staat de houding van de docetisten die met hun hameren op 'in schijn' er blijk van geven 'zonder geloof' te zijn. Daarom zijn zij zelf schijn, zelfs 'godloos' - daar dachten zij ongetwijfeld heel anders over.

Ignatius meent 'voor niets' de marteldood te sterven, als de docetisten het gelijk aan hun kant zouden hebben. Martelaarschap, als getuigenis van navolging van Jezus ten einde toe, heeft voor de docetisten geen waarde, omdat het lijden en sterven van Jezus niet 'waarlijk' was, maar 'in schijn'.

Tegen de judaïstanten

In zijn brief aan de ekklesia van Magnesia bestrijdt Ignatius een andere afwijkende leeropvatting en vooral een andere levenspraktijk. Hij blijkt niets op te hebben met die volgelingen van Jezus, toch een jood, die, hoewel zelf niet-joden, sympathiseren met de joodse traditie en met het jodendom van hun dagen. Men leze de volgende passage die boekdelen spreekt (*Magnesiërs VII, VIII, X*):

*Zoals de heer zonder de vader, met wie hij een is, niets gedaan heeft,
noch in eigen persoon noch door de apostelen,
zo zult ook gij zonder de toezieners (episkopos) en de oudsten (presbuteroi) niets ondernemen.*

(...)

Alles zult gij samen doen: één gebed, één smeken, één gezindheid, één hoop in liefde

in vlekkenloze vreugde, dat is: Jezus Christus, boven wie niets uitgaat.

Stroomt allen als naar één tempel van God, als naar één offeraltaar,

naar één Jezus Christus,

die van één vader uitging, die met één was en naar één terugkeerde.

Laat u niet op een dwaalspoor brengen door de afwijkende leeropvattingen (heterodoxiai)

en door de oude fabels die niet deugen.

*Want als wij tot hier toe volgens het jodendom leven,
bekennen wij de genade niet te hebben ontvangen.
Want de profeten, God zo nabij, hebben volgens Jezus Christus geleefd.
Daarom werden ook zij vervolgd, aangeblazen door zijn genade
om de ongehoorzamen er volledig van te overtuigen
dat er één God is die zich geopenbaard heeft door Jezus Christus, zijn zoon,
die zijn woord is dat uitging uit zijn zwijgen,
die in alles welgevallig was aan die hem stuurde.
(...)*

*Het is niet op zijn plaats Jezus Christus te zeggen en als jood te leven.
Want het christendom heeft niet geloofd in het jodendom,
maar het jodendom in het christendom,
waarin elke tong die in God geloofde, verzameld werd.*

Sleutelwoord in dit brieffragment is 'een': het is de zorg van Ignatius dat de eenheid in de ekklesia gewaarborgd blijft. Die eenheid is gestoeld op die tussen 'de heer' (Jezus) en 'de vader'. De heer deed niets zonder de vader, zo zullen de leden van de gemeente niets ondernemen buiten toezieners en oudsten om. Dat betekent ook: niets privé, alles samen.

Wat de saamhorigheid in de ekklesia bedreigt, zijn afwijkende leeropvattingen en oude fabels, en die blijken te maken te hebben met het jodendom. Het zijn niet-joden in de ekklesia die de eenheid bedreigen, maar dan wel niet-joden die belangstelling tonen voor bepaalde aspecten van jodendom. Zij weten nog van de joodse wortels van de ekklesia, zijn bereid van joden te leren hoe zij de Schrift moeten verstaan en bezoeken af en toe op sabbat een synagoge.

Ignatius is een fervent tegenstander van judaïserende tendenzen in de ekklesia, dat is voor hem zoveel als 'buiten de genade staan'. Als hij spreekt over de profeten, dat zij volgens Jezus Christus hebben geleefd, bedoelt hij de profeten van de joodse Schrift, zoals Elia, Jesaja, Jeremia en Ezechiël. Hij verkondigt dat ook hun werkzaamheid en hun geschriften getuigen van de ene God - bron van alle eenheid -, die zich geopenbaard heeft in Jezus Christus. Zo eigent Ignatius zich de joodse Schrift toe die hij voluit 'christelijk', met het oog op Jezus Christus, interpreteert. Hij moet daartoe wel een kunstgreep toepassen. De joodse Schrift ondergaat als het ware de christelijke doop: alles in dit boek heeft slechts betekenis in zoverre het uitloopt op Jezus Christus, in wie al het oude en voorlopige tot vervulling is gekomen.

Ignatius, de martelaar

Was Ignatius een jodenhater, een antisemiet? Dat volgt niet uit de geciteerde passages uit de brief aan de ekklesia van Magnesia. Wél tonen die fragmenten aan dat de apostolische ekklesia al vroeg in de tweede eeuw resoluut afstand nam van het jodendom en zich begon te zien als de ware erfgenaam van de beloften aan het joodse volk gedaan. Die beloften waren vervuld in Jezus Christus en de apostolische ekklesia was in het leven geroepen om daarvan te getuigen.

Daar kwam dit nog bij. De buitenwacht, inclusief de Romeinse overheden, zag ternauwernood een onderscheid tussen het jodendom en de vele vormen van vroeg christendom. Veelal werden de *christianoï*, de volgelingen van Jezus, beschouwd als een joodse sekte, een van de vele. Mogelijk heeft het Romeinse bestuur van Antiochië besloten tot de vervolging van de ekklesia aldaar, omdat het meende met een joods-messiaanse groepering van doen te hebben die als een bedreiging werd ervaren. Die vervolging leidde tot de veroordeling *ad bestias* van Ignatius. Hoewel hij zijn martelaarschap vol hoop tegemoetging, om zo Jezus na te volgen tot in de dood, is het intussen denkbaar dat hij het nodig achtte de apostolische ekklesia

stevig af te bakenen ten opzichte van het jodendom. Om theologische én politieke redenen.

Ignatius was een scherpstijper, een inquisiteur *avant la lettre*. Maar bewonderenswaardig is de wijze waarop hij zijn ambt van opziener in gevangenschap, met de dood voor ogen, bleef uitoefenen. Hoor hoe hij dit ambt, door hem zeer hoog geacht, onlosmakelijk verbonden ziet met zijn aanstaand martelaarschap (*Tralliërs XII*):

*Mijn boeien, die ik ronddraag omwille van Jezus Christus,
roepen u toe, verlangend tot God te geraken:
volhardt in uw eensgezindheid en in uw gebed met elkaar.
Het is toch passend voor ieder van u en meer nog voor de oudsten
de toezieners vreugde te bezorgen
tot eer van God de Vader en van Jezus Christus en van de apostelen.*

De volgende aflevering van 'De wording van het christendom' zal gaan over vervolging en martelaarschap. Waarom werden de aanhangers van Jezus vervolgd? In welke mate? Gingen ze daarom de catacomben in? Wat betekende voor hen het martelaarschap?

uit: Roodkoper, 11e jaargang, aflevering 1/2 – mei 2006